

A NAGYSZEBEN KÖRNYÉKI ERŐDTEPLOMOK

Az ok következménye az okozat, a támadásé a védelem. Még pedig abban az arányban, amint fejlődik a támadás eszköze. A törökök és szövetségeseinek a XIV. században kezdődő, Magyarország meghódítását célzó betörései eredményezték a legjobban fenyegetett délkeleti részeken a kővárak, majd a városok körfalainak, a falvak templomerődeinek fölépítését és amint a támadó eszközök fejlődnek, ezeknek erősítését a védelem fokozásának szempontjából. Amint azt a Hadtörténelmi Közlemények XVI. (1915.) évf. 188—212 oldalán volt szerencsém előadni. Jelen közleményem folytatása akar lenni annak, melyben a védelmet fokozó törekvésnek újabb, sajátos típusát mutatom be, mely a Magyarország délkeleti részén lakó százságnak a különlegessége, és az eszmét még csak az 1452-ben megerősített garamszentbenedeki templomon találjuk megvalósítva.¹

A törökök és szövetségeseinek a XIV. században kezdődő betörései a XV. században erősebbekké és gyakoriabbakká válnak. Ezek közül minket most az *Ali beg* vezérlete alatti 1493. évi, a vöröstoronyi szoroson át betörő erősen pusztító hadjárat érdekel különösen, mert ennek építészeti és a védelmet fokozó hatásait tapasztaljuk. Ez alkalommal rongálódnak meg többé-kevésbé a falvaknak a XIII. század első felében románstílusú, bazilikális elrendezésű templomai, melyeket aztán a XV. század végén, illetőleg a XVI. század elején, a használható részek fölhasználásával csúcsíves stílusban átépítenek, a középhajót az ép erre a korszakra jellegző hálósboltozattal fedik be; a nagyon megrongáltak helyére pedig újat építenek.

De az 1493. évi török betöréskor annak tudatára is jönnek a századok, hogy a fejlettebb támadó eszközöknek templomerődjeik már nem képesek ellentállani, nem nyújtják már a kellő védelmet

a falai mögé menekült lakosságnak, miért is a vész elmúltával nemcsak ezeket erősítik meg faltornyokkal, de elkövetnek a védelem érdekében olyant, ami ezen országrész sajátos körülményeiben és sorsában leli magyarázatát: *magát a templomot alakítják át védőművé, építvén tetejébe védőkarzatot.* Ekkép jön létre a védelem újabb típusa: *az erődtemplom.*²

Az eszme ugyan nem új, nem is e földnek szülöttje, manapság azonban Nagyszében környékének a specialitása. Nemzetünk történetéből tudjuk, hogy az 1241—42. évi tatárdúlás tanulságait megszívlevé, IV. Béla intenzíven gondoskodik a lakosság védelméről: a régiebb földvárakat megerősíti, fontos taktikai pontokon újakat épít és magánosoktól építtet. A védekezés e lázas tevékenysége közben történik meg a XIII. század második felében, hogy a templom fölé is építenek védőtornyokat. III. Endre 1290. évi törvénye 19. szakaszában aztán elrendeli, hogy «a templomok fölé épített vártornyokat» le kell rombolni. Végre is hajtják a törvény e rendelkezését, még pedig olyan alaposan, hogy ezeknek a templom fölé épített védőtornyoknak teljesen nyoma vész és ránk egyetlen egy sem maradt, s így nem lehet megállapítani, hogy a századok XVI. századbéli erődítményei mennyiben lehetnek esetleg azoknak az utódai, van-e a kettő között valamelyes hasonlóság? és mennyiben módosult ez harmadfél század multán.

Az erődtemplom legegyszerűbb és leggyakoribb alakja főleg a csak átépített román-, de a régiebb csúcsíves stílusú templomoknál az, hogy a szentély fölé építenek védőkarzatot, miáltal a kórus jóval magasabb lesz a hajónál, erősen kiemelkedik annak síkjából, s a templom ekkép szokatlan körvonalat nyer. (L.: Archeologiai Értesítő 1913. évfolyam, 37. l.) Történt pedig ez olyképen, hogy a kórus, illetőleg apsis támasztó pilléreit magasabbra vették, félkörívű bolthevederekkel összekötötték és erre épült a védőkarzat hosszúkás négyszögű, befelé táguló lőrésekkel áttört fala. Ez a védőkarzat tehát nem a templom falán, hanem a támasztó pilléreken nyugszik, s a kettő között támadt 30—40 cm széles résen át dobták a köveket, vagy öntöttek le forró vizet, szurkot, ha az ellenség a templom falához ért már. (2. ábra.)

Ezen egyszerű, csakis a gyakorlati célt szolgáló kórus védőkarzaton kívül azonban vannak díszesebbek is. Teszem föl a nagycsúri (3. ábra). Alapjában a XIII. század első felében románstílusú tornyos bazilika hosszú kórossal és félkörívű apsisal és

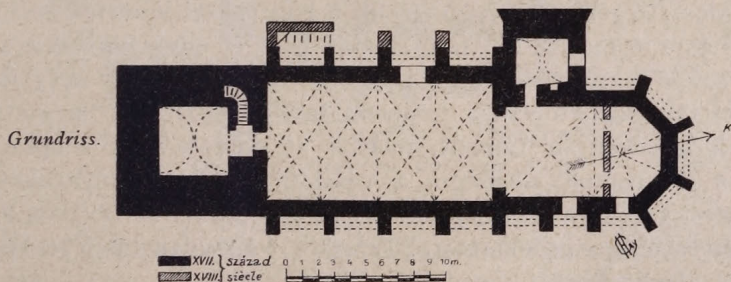
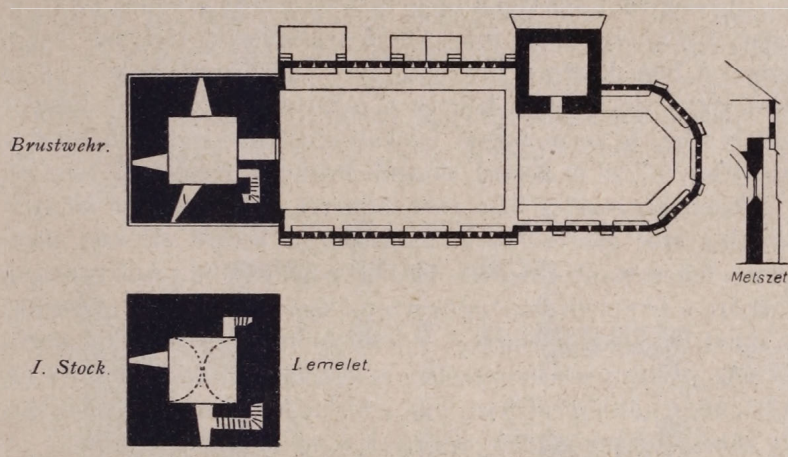
apsiodolokkal.³ Az 1493. évi török beütéskor erősebben megrongálódik, de az apsis északkeleti ablaka felett lévő 1497. évszám tanúsága szerint csakhamar csúcsíves stílusban átépítik. A középhajót és kórust hálósboltozattal fedik be, a fő apsis 2 m magasságban megmaradt félkörívű falára a tizenkétszög öt oldalából formált, csúcsíves ablakokkal áttört és 6 támasztópillérrel megerősített apsist, a kórus és apsis fölé pedig védőkarzatot emeltek, mely részben a támasztópilléreken, részben azonban a falsíkjából kiugró lépcsőzetesen tagolt konzolokon nyugszik, közben a szuroköntő-résekkel. Ez a csinosan tagozott párkányzat előnyösen szakítja meg a nagy falfelületeket, széppé téve az erődtemplomot.

Még festőibb hatású ennél a *kisselyki* erődtemplom (V. tábla, 2., 4. ábra), melynek kórusfölötti védőkarzata az 1463. évben már csúcsíves stílusban épült templomnak eredetileg is már támasztó pillérekkel megerősített kórusára a XVI. század elején 16 m magasán három emeletesnek épült, s azáltal, hogy a védőkarzat nemcsak a támasztó pilléreken, hanem ezek közé illesztett 3—3 lépcsőzetesen vastagodó konzolokon is nyugszik, még tagozottabbá vált, s a védőművek ridegségét előnyösen elvesztette. (L. Arch. Ért. 1913. 371. l.)

De nemcsak a kórus fölé emeltek védőkarzatot, hanem az egész templom fölé. Szép példája ennek az 1523. évben téglából, csúcsíves stílusban épült *búzdi* (Alsófehér m.) ágost. ev. kisméretű: 14'33 m hosszú s 6'48 m széles egyhajós, hálósboltozattal fedett templom (IV. tábla, 1.), melynek padmalyos (Machiculis) védőkarzata, hová a templom főfalából kiugró kerek toronyba elhelyezett csigalépcsőn jutunk föl, ugyancsak a támasztópilléreken és az közé helyezett lépcsőzetesen vastagodó konzolokon nyugszik. (L. Arch. Ért. 1907. 213. l.)

A *jakabfalvi* (Nagyküüllő m.) egy hajós, csúcsíves stílusú csarnoktemplom (I. ábra és V. tábla 3) nyugati részét a templom teljes szélességének megfelelő 9'32 m oldal hosszú, 25'48 m magas négyszögű torony alkotja, melynek dongaboltozattal fedett földszínjébe a templomból vezet ajtó; ez ma pince. A földszintről az északkeleti sarokban lévő lépcső vezet föl, az ugyancsak dongaboltozattal fedett I. emeletre, melynek belvilága 4'40 m s falának vastagsága 2'40 m és ahol a nyugati és déli falban 1—1 befelé táguló hosszúkás négyszögű lövörös tátong. Az I. emeletről a II-dikba a délkeleti szögletben lévő

lépcső visz föl. Ennek belvilága 4·10 m, falvastagsága 2·00 m s külső 3 falában egy-egy befelé táguló hosszúkás négyszögű lövőrés van, melyek közül a déli nem merőlegesen, hanem ferdén töri át a falat; nyugati oldalán pedig ajtó van, melyen át a templom fölött lévő védőkarzatra jutunk. A torony felett fa-védő-

1. ábra. A jakabfalvi ág. ev. templom védőkarzata.

Die evang. Kirche von Jakobfalva (Jakobsdorf).

karzat s e felett négyszögű gúla alakú sisak van. A teljes magasságában terméskőből épült torony egykorú a XVI. század leső felében épült templommal s öregtorony (donjon) -szerű szerkezeténél fogva határozottan védelmi célra készült. Szerkezetében különbözik is a XIII. századbeli nagydisznódi, nagysinki s más tornyoktól, melyek nem védőművek, hanem csak harangtornyok, de amelyeket a mindent egy sámfára húzó, különbséget elismerni

nem akaró, a történeti tényekkel nem számoló, tradícióktól elhomályosodott szemű nézet annak tart. Kifejtettem már nem egyszer, hogy a XIII. század első felében, a mongol járás előtt, amikor a románstílusú bazilikális elrendezésű templomok velök egykorú tornyai épültek, még nem kellett a védelemre is tekintettel lenni.

A toronyhoz keletről a 14.30 m hosszú, 7.82 m széles, s 7.93 m magas, hálósboltozattal fedett hajó csatlakozik, melynek keleti falában a nem középen lévő csúcsíves diadalíven túl az 5.75 m széles kórus van, melyet keleten a nyolcszög 3 oldalából formált apsis zár be. A kórus északi falában lévő csúcsíves ajtó vezet a 3 m széles, s 3.38 m hosszú, dongaboltozattal fedett sekrestyébe.

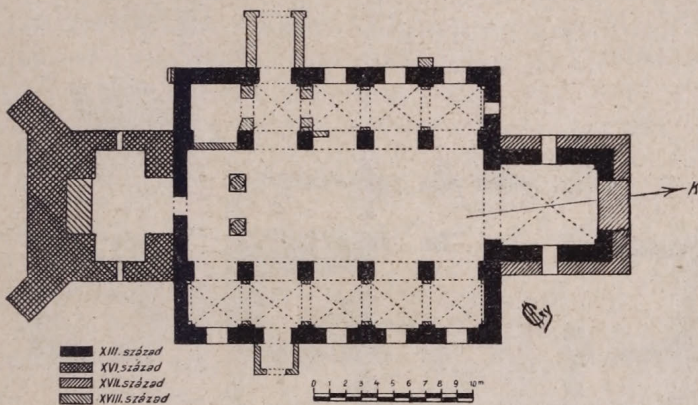
Azonban mindez és a templomteret övező tornyos fal nem volt elég erős megvédeni a lakosságot a betörő ellenség ellen, miért is fokozottabb védelemről kellett gondoskodni s más községek példájára a templom fölé védőkarzatot építettek *téglából*. Az építőanyagnak ez a különbözősége a későbbi toldásra vall, s a kórus déli fala párkány alatti részében a vakolatba bekarcolt: ALTE ZAHL 1623. tán ép ezt jelzi, míg a kórus feletti mellvéden bekarcolt 1672. évszám későbbi javításra vonatkozhatik.

A templom fölé épült védőmű úgy készült, hogy a külsején lévő támasztó pilléreket felső részükön boltívekkel kötötték össze, ezekre 2.40 m magas, s 0.32 m vastag falat emeltek, melyet számos, befelé táguló, négyszögű keskeny lövörös tör át, s mely fal 0.55 m távolságban van a templom falától, miáltal a támasztó pillérek közeiben ür támadt, melyen át dobták le a templom falához előnyomult ellenségre a védelemre szolgáló anyagokat. Egyidejűleg ezzel a sekrestye fölé is tornyot építettek, melyen át is följuthatunk a védőkarzatra. Ennek a toronynak tetejében is, a sisak alatt fakarzat van.

Mikor pedig az 1599—1600 években a megsanyargatott országrészt újabb csapás éri *Mihály* havaselvi vajda személyében, akinek hordái rettenetesen pusztítják e vidéket: a falusi erődtemplomokat a XVII. század elején méginkább megerősítik, *tornyot építenek a kórus fölé*, s ekkép újabb típusa az erődtemplomoknak jön létre.

Ilyen szokatlan körvonalú a védelem rovására külsőjükön az egyházi jelleget teljesen elejtő *kórustornyos* erődtemplomok Nagyküküllő vármegye déli részében gyakoriak, s ezek közül a morgondai, a lesesi, a százalmi, a boldogvárosiakat mutatom be.

A városias arculatú *Morgondán* az ágost. evangélikus templom (2. ábra, V. tábla 2.) a község déli részén emelkedettebb helyen áll. Eredetileg a XIII. század első felében épült, toronytalan, románstílusú, bazilikális elrendezésű templom, mely majdnem teljesen még ma is megvan, amennyiben a későbbi átépítésekor sok fala sértetlenül megmaradt. Ma is sík faplafond fedi a középhajót. A XVI. század elején építették nyugati falához, már a védelmet szolgáló, teljes magasságában termésköböl való sarkain erős támasztópillérekkel megerősített *zömök tornyát*. Erős boltozattal fedett földszintje, hová a templomból vezet be ajtó,

2. ábra. A morgondai ág. ev. temptom.

Die evang. Kirche von Morgonda (Mergeln).

pince, melyet északi és déli falában lévő keskeny négyszögű rés világít meg. Első emeletére az orgona karzatról vezet ajtó, ezt keresztboltzat fedi és mind a három oldalán befelé táguló keskeny négyszögű lövörös van. Az első emeletről a másodikra a déli falban lévő lépcső visz föl, hol szintén mind ahárom oldalon lövörések tátonganak.

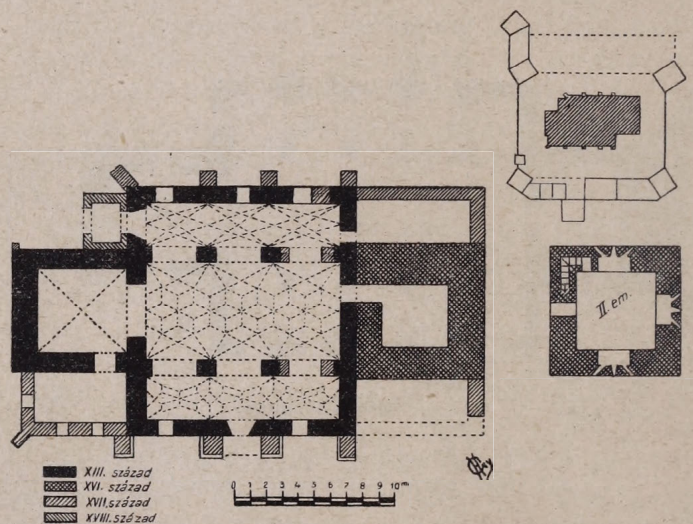
A déli oldalhajó keleti falán a következő fölírat van :

ANNO 1600
 Ist dieses Gotteshaus von MICHAEL
 WILDA verwüstet
 ANNO 1634 wieder verbessert wurden.

Az erősen megrongált templom kijavításakor épült, a védelem fokozása szempontjából, a kórus fölé, emeletekre el nem osztott torony, úgy hogy templomunk mai szokatlan kéttornyos formáját akkor nyerte.

A templomteret itt is templomerőd övezte, melyből csak déli része áll még két saroktornyával, melyben a szászok még ma is szalonnájukat raktározzák el, s e gyakorlati célnak szolgálva köszönheti, mint számos helyen, fönmaradását.

Morgondától északra, ugyanabban a völgyben, vele szomszédos Leses községe, melynek temploma (3. ábra és V. tábla, 4.)

3. ábra. A lesesi ág. ev. templom.

Die evang. Kirche von Leses (Schoenberg).

ugyancsak eredetileg a XIII. század első felében épült románstílusú toronytalan bazilika, mely azonban a törökök és szövetségeseinek XV. századvégi pusztításakor erősen megrongálódott, mert a XVI. század elején csúcsíves stílusban átépítve nagyon megváltozott. Ennek nyugati falához is ekkor épült a 23 m magas, 8 m oldalhosszú öregtoronyszerű zömök torony. Erős boltozatú földszintje, hová a templomból jutunk be, ennek is pince. Keresztboltozattal födött első emeletére az orgonakarzatról járnak be, s innét az ugyancsak boltozott második emeletre a délkeleti sarokban lévő lépcső vezet föl, mely az északkeleti sarokban

folytatódva, a harmadik emeletre visz föl. A II. és III. emelet szabadon álló három falában fülkék vannak, melyekből három, befelé táguló keskeny négyszögű lövörös tátong.

Mihály havaselvi vajdának az 1600 évben e vidékre való betörése eredményezte a védelem fokozását, s úgy mint Morgondán, azonképen Lesesen is a kórus tetejébe 16.50 m magas, emeletenként lövörésekkel áttört falu tornyot építettek, miáltal ez a két szomszédos templom egymáshoz hasonló körvonalú arculatot nyert.

A templom teret még a XV. században egyszerű négyszögletes, szegletein tömzsi négyszögű tornyokkal megerősített fal vette körül, később az északi oldalon emeletes épületet, félfedelű, szuroköntő kasos bástyát építettek hozzá, miáltal e templomerőd, a kéttornyú templommal egyetemben, a mai festői arculatát nyerte, s a legszebb szász templomerődök egyikévé vált. Természetesen, hogy máig megmaradt a régi harcos idők e szép emléke, azt itt is a szászok annak a gyakorlati érzékének köszönhetjük, hogy e tisztes falak között raktározza el még ma is termését, szalonnáját.

Templomerődünknek idővel nemcsak északi, de déli részét is megerősítették olykép, hogy itt párhuzamos falat húztak, délkeleti szögletében pedig négyszögű emeletes torony épült. hogy mikor történt ez? Azt a tornyon, a párkány alatt lévő föliratok mondják meg. A keleti falon ugyan is ez volt olvasható:

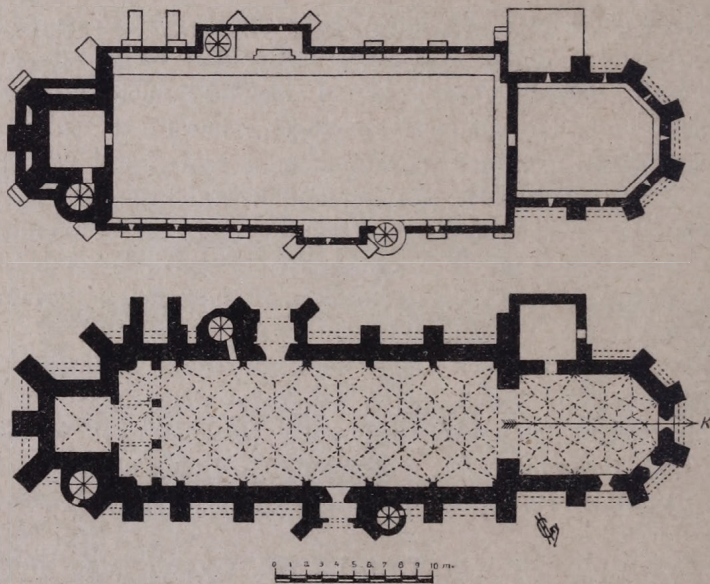
EXTRVCTVM ET AD VMBILICVM DEDVCTVM EST
 HOC OPVS(PO) STRIDIE EIVS DIEI QVO VNIGENITVS
 INGRATISSIMO MVNDO NATVS ET DATVS
 EST. ANNO S 1522 DIE 15 JVLII.
 SVB VITRICATIONE GEORGII GRAFII ET MARTINI
 LVPINI CONSILIARIIS VERORRI MARCO
 PE ČHIANI KLEIN, IOHANNE LEPRIH — — —

A déli falon pedig

VNA FIDES TOTO SI NOBIS ESSET IN ORBE||SI DEVS ET
 NOBIS PVBLICA CVOQVE SALVS . . .
 VNICA MONETA VNA ANIMA, LIBRA VNA, MESSORI
 QVI LIBER IN MUNDO NON MISER ESSE
 QUÆAT

Ebben az időben Morgondai III. János volt a szinki szék királybírája, s a hagyomány tőle építtetnek tartja ezt a tornyot és a hozzá csatlakozó falat, mellyel a templomerőd kibővült, de a felirat, mint látjuk, róla nem beszél.

Lesestől keletre, a következő völgyben terül el *Százhalom* községe s déli szélén áll ág. ev. temploma (V. tábla, 1.). Csúcsíves stílusú egyhajós csarnoktemplom a XV. század elejéről. Nyugati részét az erős támasztó pillérekkel támogatott, 6·20 m oldalhosszú s

4. ábra. A nagybaromlaci ág. ev. templom.

Die evang. Kirche von Nagybaromlak (Wurmloch).

20 m magas négyszögű harangtorony alkotja, melynek dongaboltzattal fedett földszintje a templom pitvara. Fölötte, a sisak alatt az itt szokásos fakarzat van. A toronyhoz keletről a 17·77 m hosszú, 6·17 m széles, egyszerűbb rajzú hálósboltzattal fedett hajó, s a diadalíven túl 6·57 m hosszú s 5·62 m széles, ugyancsak hálós boltzattal fedett kórus csatlakozik, melyet keleten egyenes fal zár be. 1606. évben emelték a kórus fölé azt a külsején 10·40 m hosszú s 9·48 m széles, számos lövőréssel ellátott kórustornyot, mely a védelem fokozására szolgál s mely magas sisakjával oly igen sajtós formát ad templomunknak. A templomteret

övező templomeroődből még áll 3 faltornya, mert a szászok ezekben raktározák el szalonnájukat.

Boldogváros községe Százhalomtól D-re fekszik, s keleti szélén, emelkedettebb helyen áll ágost. ev. temploma. (VI. tábla, 4.) Eredetileg a XV. század közepéről való toronytalan egyhajós csúcsíves csarnoktemplom, melynek kórusát keleten a nyolcszög 3 oldalából formált apsis zár be. 1848/49-ben újra beboltozták, nagy négyszögű ablakokat vágtak falába, úgy hogy belseje teljesen elvesztette régi képét, s külsején látszik meg csak, hogy régi építmény. A hajó fölé épített, a támasztó pilléreket összekötő boltöveken nyugvó, számos lövőrészel ellátott védőkarzata még megvan, valamint különösen vaskos, 16·15 m magas kórustornya, melynek fölépítésénél a meglevő támasztó pillérek közé még újabbakat is ígtattak be, s ekkép olyan különleges képet nyújt, mely nagyon is elüt a templom szokott alakjától.

Nem a véletlen, hanem a szomszédos fekvés, a példa hatása eredményezte, hogy Nagyküküllő vármegye e déli részében a Mihály havaselvi vajda 1600 évi ellenséges rombolásának, illetőleg azt követő, a fokozottabb védelmet szolgáló nem mindennapi körvonalú 4 kórustornyos templommal találkozunk.

Az erődtemplomok egyik legszebb példája azonban a nagybaromlaki ág. ev. templom.

Nagybaromlaka községe Nagyküküllő vármegye délnyugati részében, Kiskapus vasúti állomástól délkeletre völgyben húzódik meg, s a község közepén áll erődtemploma. (4. ábra és IV. tábla, I., 3.)

Eredetileg csúcsíves, egyhajós csarnoktemplom, melynek nyugati részét a négyszögű, 4 emeletes, 12 m magas sarkain támasztó pillérekkel megerősített vaskos torony foglalja el, melynek keresztboltozattal fedett földszintjének belvilága 3·40 m. Hajója 23·85 m hosszú, 8·35 m széles, s 9·10 m magasságban dús rajzú hálósboltozattal van fedve. Keleten 4·37 m széles, 6·84 m magas csúcsíves diadalív választja el a 8·67 m hosszú s 6·50 m széles, ugyancsak gazdag hálósboltozattal fedett kórustól, melyet keleten a nyolcszög 3 oldalából formált apsis zár be, s északi falához sekrestye csatlakozik. Belsejét úgy az északi, mint a déli falban, valamint a szentélyben lévő, csúcsíves, mermű nélküli, ki-befelé táguló ablak világítja meg. Beléje az északi és déli falban lévő, előcsarnokos, csúcsíves ajtón járnak be. Ez a két ajtó azonban

nem egymás átellenében, hanem egy boltszakasszal egymástól eltolva van. Az északi ajtó előcsarnokában még megvan az az, erős tölgyfagerendákból összerót rács, melyet leeresztve, az ajtót az ellenség elől elzárták.

Külsőjét a boltszakaszoknak megfelelően lépcsőzetesen vékonyodó, erős támasztópillérek erősítik, s a templom fala magasságában, boltívek kötik össze és ezeken nyugszik 40 cm távlagában az egész templom felett elnyúló védőkarzat számos lőréssel átluggatott fala. A támasztópillérek közötti rész egy-egy szuroköntő kassá van kiformálva. Az ajtók előtti előcsarnok felett a védőkarzat e része erősen kiugrik. A védőkarzatra az északi előcsarnok nyugati szögletében lévő csigalépcsőn jártak fel, mely a templomból nyílik.

A védőkarzat északi részén a vakolatba bekarcolva, míg déli részen feketén ráfestve háromszor az 1525. évszám jelenik meg, melyet összevetve a templom stílusbeli részleteivel, melyek a csúcsíves stílus hanyatlására vallanak: az erődtemplom építési korának kell elismerni; míg a kórusban lévő díszes stallum 1528. évszáma a belső berendezés elkészültét jelzi.

Mihály havaselti vajdának 1600. évi e vidéken való garázdálkodása hatásaként templomunkat is, a fokozott védelem érdekében, még erősebbé építették át. Az eredetileg 12 m magas nyugati tornyot 6·70 m-rel magasabbra raktak; úgy hogy ma 18·70 m magas; falához erős támasztópillérré ragasztottak, a támasztópilléreket boltozatokkal összekötve, a közöket szuroköntőkassákká képezték ki, a délkeleti sarokba csigalépcsőt építettek, mely a torony II. emeletére visz, melynek utólagos idevaló építését az is igazolhatja, hogy a toronynak, a templom védőkarzatának magasságában volt szuroköntő-kasát részben eltávolították. Ugyan ekkor épülhetett a déli bejárat előcsarnokához ragasztott csigalépcső is, mely a védőkarzatra visz.

A védőkarzatnak kórus fölötti részét is 3 emelettel magasabbra rakták, emeletenként számos befelé táguló négyszögű lövőréssel, s ekkép 9·51 m magas lett, amihez hozzáadva a templom magasságát, ma 19·31 m magas a kórustorony, vagyis magasabb a nyugati toronynál. Ennél is támasztópilléreknek boltozatokkal való összekötésével, a közökben szuroköntő-kasok keletkeztek.

Hogy pedig mindezek későbbben épültek, bizonyosság rá az is, hogy míg az 1525-ben elkészült rész természetéből épült, addig

ezeknek a toldásoknak fala téglából készült. A falrakásban való különbség mindenesetre különböző korra vall.

S így többszörös átépítés után nyerte el mai erőteljesen tagolt, vár jellegű nem mindennapi körvonalú formáját ez az erődtemplom melyet ép ez tesz figyelemre méltó építményévé a középkor harcos idejének.

A templomteret ovális alakú fal veszi körül, mely azonban a kívül-belül hozzáragasztott kamrákkal, melyekben a lakosság manapság is élelmiszereit raktározza el, teljesen el van fedve, hozzáférhetetlen. Ebbe a templomerődbe az északnyugati részben lévő emeletes kapubástya alatt van a bejárás, s falából az északi és keleti részben egy-egy emeletes faltorony ugrik ki. A keleti tornyon a következő fölírat olvasható: Dieser Thurm ist 1591 erbaut und durch Mathiam Pelger und Johannem Schuster æd. im Jahre 1829 verbessert worden.

*

Jelen közleményem témájával már *Müller F.*⁴ is foglalkozott s keletkezésüket egészen helyesen a törökök és szövetségeseinek a XV. század második felében (1479, 1493) történt hazánk e délkeleti részébe való betörései és az ezzel járó rongálások és pusztítások hatásának tartja. Közleményében részletesebben ismerteti a szászkezdői és muzsnai erődtemplomokat, míg a homorodói, czódi, netusi, apoldi, marthonhegyi, nagycsürit (VI. tábla, 3.), rozsondait (VI. tábla, 2.), nagyselykit, radosit, jakabfalvit, nagykapusit, bázmaid rövidesen sorolja föl. Szerinte legöregebbek lennének a két (kórus) tornyosak, aztán épültek azok, melyeknek kórusán van a védőkarzat, míg legfiatalabbak azok, melyeknél a védőkarzat az egész templomot borítja. Ezt a nézetét, mely csak zavaros tradíciókon, de nem tényeken alapszik, nem tehetem magamévá, sőt ép ellenzőket tapasztaltam. Amint már fentebb előadtam: az 1493. évi betörés alkalmával megrongált, a XIII. század első feléből való románstílusú templomokat csakhamar, a nagycsürit az apsis északkeleti ablaka felett lévő fölírat szerint, már 1497-ben, a többi valamivel később a XVI. század első éveiben olyképp építették át csúcsíves stílusban, hogy az apsis helyébe új csúcsíves apsist építettek s erre helyezték egyidejűleg a védőkarzatot, vagy a régiebb csúcsíves

templomokkal tették ezt meg. Szerintem tehát ez a leggyakrabban előforduló típus a legöregebb. Valamivel fiatalabb, vagy tán ezzel egykorú is lehet az, amidőn a régibb csúcsíves templom egész hosszába építettek védőkarzatot, mint ez a jakabfalvi templomnál történt, melynél a csúcsíves templom falát termésköből, míg a védőkarzatot téglából rakták, s így már ép az építőanyag különbsége ellene mond az egykorúságnak és tán felesleges is lenne megjegyezni, hogy az alsó falak mindenesetre öregebbek, mint a föléje rakottak. De vannak olyanok is, amelyeknél az egész templomra terjedő védőkarzat egykorú magával a templommal, minő az 1523. évben épült buzdi és az 1525-ben elkészült nagybaromlaki erődtemplom. Míg szerintem legfiatalabbak köztük a két (kórus) tornyosak, melyek stílustalan, csak a védelmet szolgáló falaikkal, mint azt fentebb előadtam, már a XVI. századvégi (1599—1600) támadások eredményei. És ennek bizonyítékul legyen szabad csak azt a tényt ismételni, hogy az 1525. évben épült, védőkarzatos nagybaromlaki templom kórusa fölé emelt torony ugyancsak építő anyagának különbsége következtében nem lehet egykorú, hanem későbbi toldás. Ekkép — azt tartom — a történelmi eseményeket összevetve az építési motívumokkal és az évszámokkal sikerült az erődtemplomok keletkezési korát meghatározni. Ezek a döntő tényezők, nem pedig a mondákon és szóbeszéden alapuló helyi hagyományok, melyekben a szűk látókörű lokálpatriotizmus szentül hisz, de a melyek nem homályosíthatják el a tudománynak tényeket fürkésző tekintetét.

Az imént megismertetett Nagyszeben-környéki erődtemplomoknak nincs mása Európában, tehát nem lehet azt állítani, hogy nyugati példák utánzatai, hanem Magyarországon keletkeztek. Ép azért az egységes magyar kultúra láncszemeinek tekintem őket, mint ilyeneket tanulmányoztam és ilyen szándékkal mutatom be, a magunk művelődése és alkotásaink megismerésére.

Halaváts Gyula.

JEGYZETEK.

¹ A Hadtörténelmi Közlemények XIII. (1912) évf. *Kelnek várát*, a XIV. (1913) évf. *Szászorbo várát*, a XVI. (1915) évf. pedig *Doborka várát* ismertettem meg. Ez utóbbi azáltal, hogy a XV. század végén kettős falu öregtoronyához templomot építettek: átalakult a középkori védőművek más típusává, *templomerdő*. Nehányát Nagyszében környékéről ezzel összefüggőleg tárgyaltam. Jelen közleményem ennek a cikksorozatnak befejezője.

² Annak a védőműnek megjelölésére, mely a templomteret övezi fallal, előző közleményemben a *templomerdő* szót használtam. Megkülönböztetésül ettől azt, amikor maga a templom alakul át védőművé, e típus megjelölésére az *erődtemplom* szót alkalmazom.

³ Archæol. Értesítő XXXI (1911), 15. l.

⁴ Die Vertheidigungskirchen in Siebenbürgen. Mitth. d. k. k. Contr. Commis. z. Erforsch. u. Erhalt. der Baudenkmale. Bd. II. (1857) pag. 215.